

Het kasteel Tongelaar

*Een imposante laat 14e-eeuwse
poorttoren van een herbouwd kasteel*

D.B.M. Hermans en E.D. Orsel

■ **Introductie**

De voorburcht en de poorttoren zijn beide sterk onderbelichte onderdelen in het Nederlandse kastelenonderzoek en de -literatuur. In dit artikel staat de poorttoren van een voorburcht centraal. Het artikel hoopt een aanzet te zijn voor verder onderzoek naar dit fenomeen, waardoor wellicht ook enkele open vragen beantwoord kunnen worden.

■ Inleiding

Het kasteel Tongelaar is gelegen midden in een landelijk buitengebied in de driehoek Gassel-Beers-Mill. Dit heeft er toe geleid, dat het kasteel in de verschillende publicaties afwisselend in één van deze dorpen wordt gesitueerd. Het kasteel ligt qua adressering echter in Mill.¹

Alhoewel er sprake is van een kasteel Tongelaar gaat het in werkelijkheid alleen om een voorburcht. De hoofdburcht, oorspronkelijk gelegen ten westen van de voorburcht, is reeds lang geleden gesloopt. Wat rest is een stuk grond met een deels gebogen grondvlak met daarop een waterput, opgemetseld na het archeologisch onderzoek in 1964.

De voorburcht wordt gedomineerd door een imposante voormalige poorttoren, die in dit artikel centraal zal staan (afb. 1 en 2). Belangrijke onderzoeksvragen richten zich op de datering en de functie, zowel van de toren zelf als in relatie tot het hele kasteel.² Omdat de toren niet los gezien kan worden van het gehele kasteel zal hieraan eerst kort aandacht worden besteed. De gegevens over de hoofdburcht zijn ontleend aan de opmeting en de foto's in het archief van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), de gegevens over de overige gebouwen op de voorburcht zijn ontleend aan de literatuur.

■ Beknopte historische schets

De vroegste vermelding van kasteel Tongelaar dateert uit 1282. In dat jaar draagt Jan I, heer van Cuijk (Kuyc), zijn 'versterking en kasteel in Tongelaar met de grond, voorburcht en alles wat erbij hoort' op aan Floris V en ontvangt het in leen als open huis terug.³ Hiermee is dit een van vroegste 'open huis oorkonden', zeker voor het Brabantse gebied.

Essink veronderstelt dat Floris het kasteel zou hebben willen gebruiken om de stad en het kasteel van Grave te bedreigen.⁴ Coldewey acht het mogelijk dat het initiatief juist bij Jan van Cuijk lag en dat deze zijn bezittingen in Holland en dan specifiek in Rijnland op deze wijze veilig wilde stellen.⁵ Coldewey heeft het vermoedelijk bij het juiste eind, Jan van Cuijk neemt namelijk volgens de oorkonde duidelijk het initiatief, waaruit invloed en macht spreekt. Het gaat om

iemand met politieke aspiraties op Europees niveau. Opvallend is wel dat het als Hollands leen zo ver oostelijk in Brabants gebied gelegen is. Hollandse lenen in Brabants gebied zijn overigens niet ongevoel. Kasteel Onsenoort bij Nieuwkuijk lag op de grens tussen Brabant en Holland, maar wel op Brabants grondgebied, en is in 1388 met geld van de Hollandse graaf Albrecht, hertog van Beieren, herbouwd.⁶ Het kasteel van Loon op Zand werd nog vóór de bouw opgedragen in leen aan 'onse vrouwe Margaretha', echtgenote van genoemde Albrecht, maar vrijwel tegelijkertijd ook aan de hertogin van Brabant.⁷ Het kasteel Strijen bij Oosterhout tenslotte lag met zijn voorburcht op Hollands gebied en met de hoofdburcht op Brabants gebied.⁸ Nader onderzoek naar dit politieke spel valt echter buiten het kader van dit artikel.

Tongelaar blijft in het geslacht Van Cuijk tot vermoedelijk begin 15e eeuw. Het gaat dan over in handen van het geslacht Van Merwijck, alhoewel niet bekend is op welke manier. Mogelijk is het na de dood van Jan V van Cuijk vererfd op Cornelis van Merwijck die in 1445 als heer van Tongelaar wordt genoemd. Een andere optie is dat het is vererfd op Johanna van Cuijk van Herpen, die getrouwd was met Gerard van Merwijck (Meerwijk).⁹ Het moet dan daarna overgegaan zijn in handen van genoemde Cornelis. De overgang van het kasteel naar het geslacht Van Merwijck lijkt ongeveer samen te vallen met de bouw van de poorttoren. Wellicht is de bouw en dan meer nog de rijke architectuur met dubbel boogfries, het gebruik van twee kleuren baksteen en versieringen in natuursteen een bewuste uiting van (een veranderde, zelfs verhoogde?) status geweest. Onderzoek naar de eigendomswisseling zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.

In 1513 vererft Tongelaar op de kleindochter van Cornelis, Johanna van Merwijck, die gehuwd was met Arnt van Bocholtz en zo het bezit in diens familie bracht. Opnieuw gaat het bezit over op een andere familie wanneer hun kleindochter, Maria Anne van Bocholtz, huwt met de Antwerpse burgemeester Antoon van Berchem. Na de dood van Henrick Antonius van Berchem in 1729 erft zijn kleinzoon Joseph de Hinnisdael het kasteel. In 1763 vererft het op zijn zoon Henri en daarna op diens dochter Thérèse

Marie. Zij huwt Charles graaf de Thiennes de Lombize en brengt het kasteel in zijn geslacht. Door het vroegtijdig overlijden van hun zoon vererft het kasteel in 1840 op Françoise de Thiennes-Lombize. Via het huwelijk van deze laatste met Marc markies de la Boëssiere-Thiennes gaat het kasteel over in het bezit van dit geslacht. Hun zoon Gaetan verkoopt het kasteel in 1917 aan Jkvr. Louisa van Nispen tot Panerden (1853-1927), die het op haar beurt in 1918 al weer verkoopt aan de broers J.S., H.F. en S.J. van Wagenberg te Vlijmen. A. van Wagenberg verkoopt het in 1976 aan G. Theeuwes uit Tilburg, die het uiteindelijk in 1978 verkoopt aan Het Brabants Landschap, de huidige eigenaar.

■ Bouwgeschiedenis

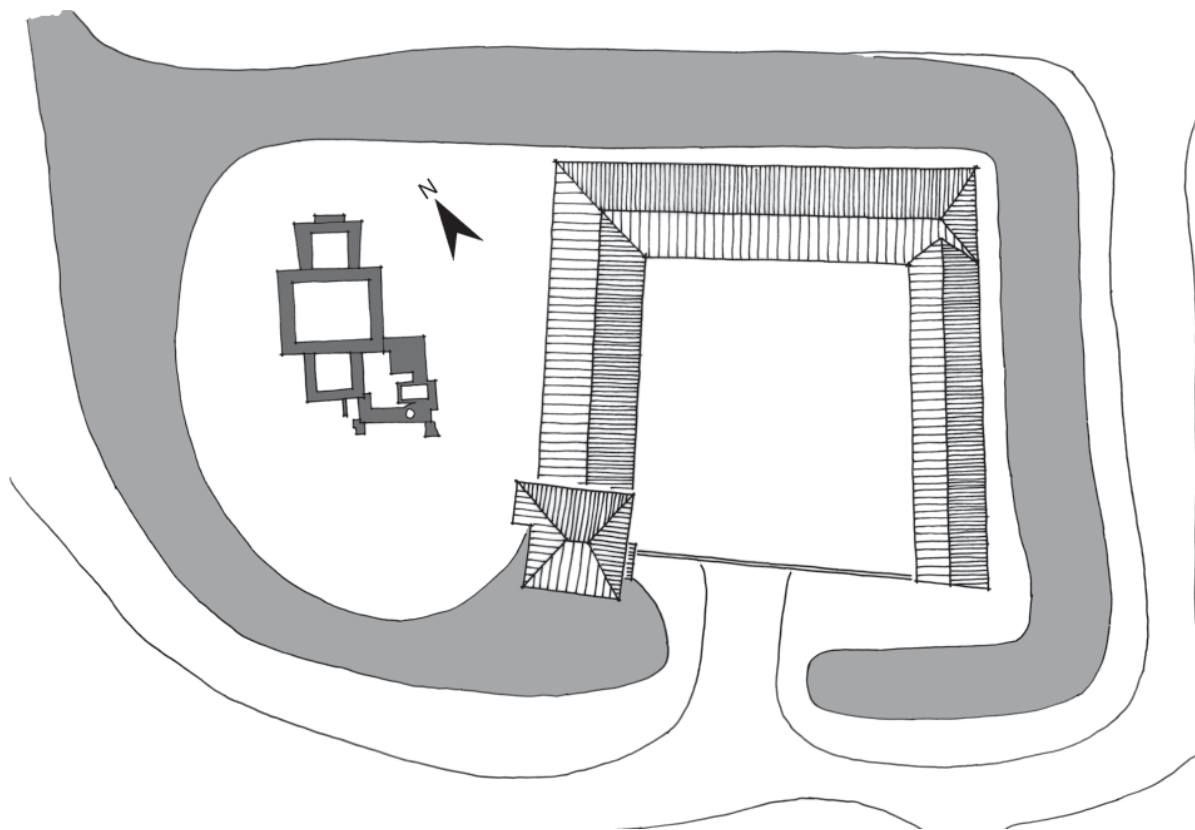
Een motte?

Het terrein van de voormalige hoofdburcht wordt 'het Mot' genoemd. Deze naam leidt tot de veronder-

stelling dat het oorspronkelijke kasteel een mottekasteel was. In 1964 is een archeologisch onderzoek verricht op de hoofdburcht, dat de fundamenten van een kruisvormig huis met aanbouw aan het licht bracht en vondsten die duiden op een bewoning in het eind van de 14e eeuw.¹⁰ De resultaten van het onderzoek zijn helaas niet gepubliceerd. Uit de foto's en tekeningen is niet op te maken dat er zich een motte heeft bevonden.¹¹ Wellicht is bij de bouw van het nieuwe 14e-eeuwse huis de motte (deels) afgegraven en is de benaming het enige dat nog aan de oude hoofdburcht herinnert. Het is mogelijk dat het gebogen grondvlak van het terrein van de voormalige hoofdburcht nog op het bestaan van een cirkelvormige motte duidt (afb. 1).

.....

Afb. 1. Situatietekening op basis van tekening uit 1976 van Architectenburo Prins, met daarop aangegeven de positie van de opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Tekening auteurs 2007.

Afb. 2. De poortoren van de Tongelaar gezien van uit het zuidoosten. Foto auteurs 2007.

Een nieuwe hoofdburcht

Afgaande op de vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek in 1964 wordt aan het eind van de 14e eeuw op het terrein een nieuwe hoofdburcht opgetrokken. De oudste fase hiervan bestaat uit een rechthoekige woontoren van 6,9 x 8,6 m met een muurdikte van 100 à 120 cm. Een baksteenformaat is helaas niet bekend (afb. 3, 4, 5).¹²

In een tweede fase is de toren aan de noord- en zuidzijde uitgebreid met een aanbouw van 4,8x3,9 m

met een muurdikte van 85 à 100 cm. Van deze uitbouw weten we dat de fundering bestond uit 'mergel en baksteen 27-14-6 [cm]'.¹³ De noordelijke aanbouw heeft aan de noordzijde in het midden een brede verzwaring die later is toegevoegd. Waarvoor deze heeft gediend is niet duidelijk. Op grond van de vondst van veel botmateriaal aan de noordoostzijde zou verondersteld kunnen worden dat zich in de noordelijke aanbouw de keuken heeft bevonden.

De derde fase van dit huis betreft de bouw van een nagenoeg vierkante toren van 7 x 6 m op de zuidoosthoek. Ook de fundering van deze uitbouw bevat blokken mergel. Vermoedelijk betreft het hier, gezien de ligging ten opzichte van de poortoren op de voorburcht, een poortoren. Deze toren heeft een muurdikte van 100 à 120 cm. De toren bevat in de zuidmuur een waterput en aan de binnenzijde tegen de oostmuur een ommuurde ruimte van 120 x 225 cm, die wellicht gezien de situering geïdentificeerd mag worden als een brugkelder. Ter plaatse vertoont de oostmuur aan de buitenzijde een verdikking, mogelijk het bijbehorende bruggenhoofd. De noord-oosthoek van deze toren bestaat uit een vierkant blok massief metselwerk. Wellicht is dit de fundering voor een traptoren. De zuidoostelijke toren is op de zuidwest- en zuidoosthoek voorzien van een steunbeer, die wellicht wijst op de uitbouw van deze toren in de gracht. In dat geval zou het huidige grondvlak van de hoofdburcht niet teruggaan op de vermeende motte. Tot slot bevindt zich aan de zuidzijde van de zuidelijke aanbouw van de woontoren nog een korte dwarsmuur die, gelet op de situering, mogelijk een uitgebouwd sekreet ondersteunde.

Het huis is afgebroken tussen 1789, het jaar waarin het nog wordt vermeld in een inventaris, en ca. 1830, het jaar waarin de kadastrale minuut verschijnt.¹⁴ Het komt op deze minuut namelijk niet meer voor (afb. 6).

De voorburcht

Zoals hierna aangetoond zal worden, dateert de poortoren van de voorburcht uit het eind van de 14e

eeuw. Deze datum komt overeen met de vermeende bouw van de woontoren. Mocht er zich een mottekasteel hebben bevonden, dan is over het bestaan van een eventuele voorburcht daarbij niets bekend. Hoe de laat 14e-eeuwse voorburcht er behalve de poorttoren uitzag, is evenmin bekend. De huidige voorburcht heeft een carrévorm, die bestaat uit bebouwing in een U-vorm aan de west-, noord- en oostzijde, die aan de zuidzijde wordt afgesloten met een muur (afb. 7 en 8). De westvleugel dateert mogelijk uit de 18e eeuw. De vleugel is gefundeerd op bakstenen met hetzelfde formaat als die van de poorttoren, maar niet duidelijk is of het hier gaat om een oorspronkelijke fundering van een ouder gebouw of hergebruikte baksteen. Op deze plek bevond zich vermoedelijk een kapel, die na de bouw van de vleugel is verplaatst naar de noordoostzijde van de vleugel.¹⁵ De noordvleugel dateert waarschijnlijk eveneens uit de 18e eeuw, maar staat op de plaats van een ouder gebouw. In de noordvleugel bevonden zich meer representatieve vertrekken met, inmiddels verwijderde stookplaatsen en rijk bewerkte stucplafonds.¹⁶ Onduidelijk is uit welke tijd de oostvleugel dateert. Van deze vleugel is bekend dat hij deels is onderkelderd.

De muur aan de zuidzijde is in aanleg ouder en bevat nog dichtgemetselde schietgaten. Langs deze muur heeft ook bebouwing gestaan waarvan volgens de overlevering nog kelders ondergronds aanwezig zijn (afb. 9).¹⁷ De voorburcht was tot in de 19e eeuw toegankelijk via een houten ophaalbrug.

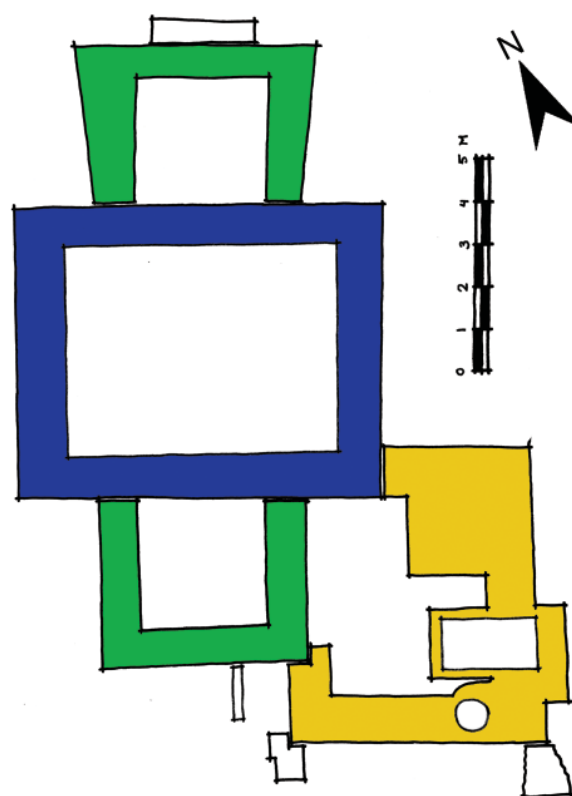
■ Beschrijving van de poorttoren op de voorburcht

De poorttoren van de Tongelaar is een bakstenen toren van drie bouwlagen, gedekt met een schilddak. (afb. 10 a t/m g). Het gebouw heeft een vrijwel vierkante grondslag (7,72 x 7,86 m.) met muren van iets meer dan anderhalve meter dikte. De oostgevel heeft een uitbouw voor toiletten en de westgevel een aangebouwde traptoren. De vrij gesloten gevels zijn gedecoreerd met een fries van doorsnijdende boogjes. Door afwisseling van zwarte en rode baksteen wordt het decoratieve karakter extra versterkt. Als extra element heeft de voorgevel natuurstenen in plaats van bakstenen consoles. De zijgevels hebben boven

het rondboogfries nog een muizentandfries, dat wel rondloopt in de toiletaanbouw, maar niet in de traptoren. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de traptoren ook aansluit op de achtergevel (die dus geen muizentandfries heeft). De gevels zijn verder voorzien van originele schietgaten, die met name aan de voorgevel zijn gedecoreerd met natuursteen. In de traptoren zijn ook spleten aanwezig. Alleen op het onderste niveau zijn het schietgaten, daarboven zijn het lichtspleten ten behoeve van de trap. De bovenzijde van de traptoren heeft een aankapping op

Afb. 3. Tekening van de opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht, met daarin aangegeven de fasering op basis van de op tekening aangegeven bouwnaden. Blauw: de woontoren uit het eind van de 14e eeuw, groen: de tweede fase en geel: de derde fase waarbij een poorttoren of -gebouw werd aangebouwd. Tekening auteurs naar G. Plug, 1964. (Herkomst origineel: tekeningenarchief RACM, locatie Amersfoort, nr. 1990-15292).

het hoofddak. Het muurwerk, met vlechtingen, van deze aankapping wijkt af van het originele werk daar- onder en moet dus een wijziging zijn. Deze wijziging is zelf ook weer veranderd, met een kleine verhoging in afwijkende steen.

De voorgevel, die met de voet in de gracht staat, heeft centraal de originele poorttoegang. Deze toegang was voorzien van een ophaalbrug. Hiervan zijn de natuurstenen elementen zoals de nokken waar de brug op draaide en de doorvoeren van de kettingen (of touwen) nog aanwezig. De opgehesen brug viel weg in een sponning. Deze gevel is verder voor- zien van een natuurstenen plint (ter plaatse van de waterlijn). In de gevel zijn op de begane grond en verdieping decoratieve natuurstenen vierkante of ruitvormige elementen opgenomen, evenals het sterk verweerde restant van een beeldje boven de poort.

De vierkanten en ruiten, met centraal een rond gat gevuld met een stenen bal, mogelijk een kanonskogel, zijn opgebouwd uit acht driehoeken van twee ver-

schillende soorten natuursteen, wat het decoratieve effect nog verhoogt door het verschil in structuur van het oppervlak en de kleur. De gevel heeft verder boven de poort een hoog venster. De positie van dit venster is wel origineel, maar is teruggedrestoreerd, zoals te zien is op oudere foto's. Boven het venster is op het tweede niveau een venstertje, omlijst met duivengaten, aanwezig. Voorheen waren het alleen duivengaten, maar omdat dit deel van de muur is opgebouwd met afwijkende steen, zal het een wijzig- ing betreffen. In combinatie met bouwsporen van sleuven lijkt het erop dat hier van oorsprong een uitgebouwde machicoulis (ook wel mezenkouw of hordijs) heeft gezeten. Vanuit deze machicoulis kon- den van boven af de poort en brug worden bestreken. Op het niveau van de muizentandfriezen van de zijgevels zijn in de voorgevel op de hoeken gebogen bouwsporen waarneembaar. Het zijn wellicht de sporen van verdwenen natuurstenen decoratieve el- ementen die de overgang naar de muizentandfriezen benadrukten.

Afb. 4. De opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Foto uit 1964 van het zuidelijke deel met poort- toren of -gebouw op de voorgrond. Foto: fotoarchief RACM, locatie Amersfoort, fotonr. 10099.

Afb. 5. De opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Foto uit 1964 van het noordelijke deel met woon- toren en aanbouwen. Foto: fotoarchief RACM, locatie Amers- foort, fotonr. 10103.

achtergevel dichtgemetseld (met daarin een deur). Er is gelijktijdig een nieuwe doorgang in de oostgevel gebroken. Tegen de westwand is, gezien bouwsporen en roet, ooit een schouw geplaatst. In de vorige eeuw is deze in semi-middeleeuwse vorm gereconstrueerd. De traptoren geeft vanaf de begane grond met een gemetselde (in hetzelfde formaat bakstenen als de toren) stenen spiltrap toegang tot een lager gelegen ruimte. De toegang tot deze ruimte was ook afsluitbaar met een deur. De laaggelegen ruimte is eerder geïnterpreteerd als een gevangenis.¹⁸ In de muren van de ruimte zijn echter schietgaten opgenomen die, gelet op de daarin aanwezige balkjes, geschikt waren voor haakbussen (afb. 12). De ruimte moet dus gezien worden als een verdedigingsruimte, van waaruit drie richtingen bestreken konden worden. Een dergelijke geschutsruimte is bijzonder en is in Nederland voor zover bekend niet eerder aangetroffen in een kasteel. Opmerkelijk zijn ook de sparingen in de muren vlak onder het gemetselde gewelfje. Dit zullen de sparingen zijn van de balkjes die het formeel hebben gedragen, waarop het gewelf is gemetseld.

Vanaf de begane grond is de met de klok meedraaiende traptoren te betreden. Na een portaaltje is weer een (in de traptoren draaiende) deur, die ook was voorzien van natuurstenen nokken. De traptoren heeft een gemetselde spiltrap, die is opgebouwd uit gemetselde gewelfjes waarop de bakstenen treden zijn gemetseld. De bakstenen treden zijn van oorsprong

Links:

Afb. 7. De noordwesthoek van het kasteel, met op de voorgrond de voormalige hoofdburcht, het 'Mot'. Foto auteurs 2007.

Boven: Afb. 8. De zuidoosthoek van het kasteel. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 9. Tekening uit ca. 1840 van J.F. Christ van de zuidoosthoek van de poorttoren van de Tongelaar. De voorburch was toen te bereiken via een houten brug en tegen de weermuur aan de zuidzijde bevindt zich nog bebouwing. Foto Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodell Nijenhuis, inv.nr. 312 | 18.

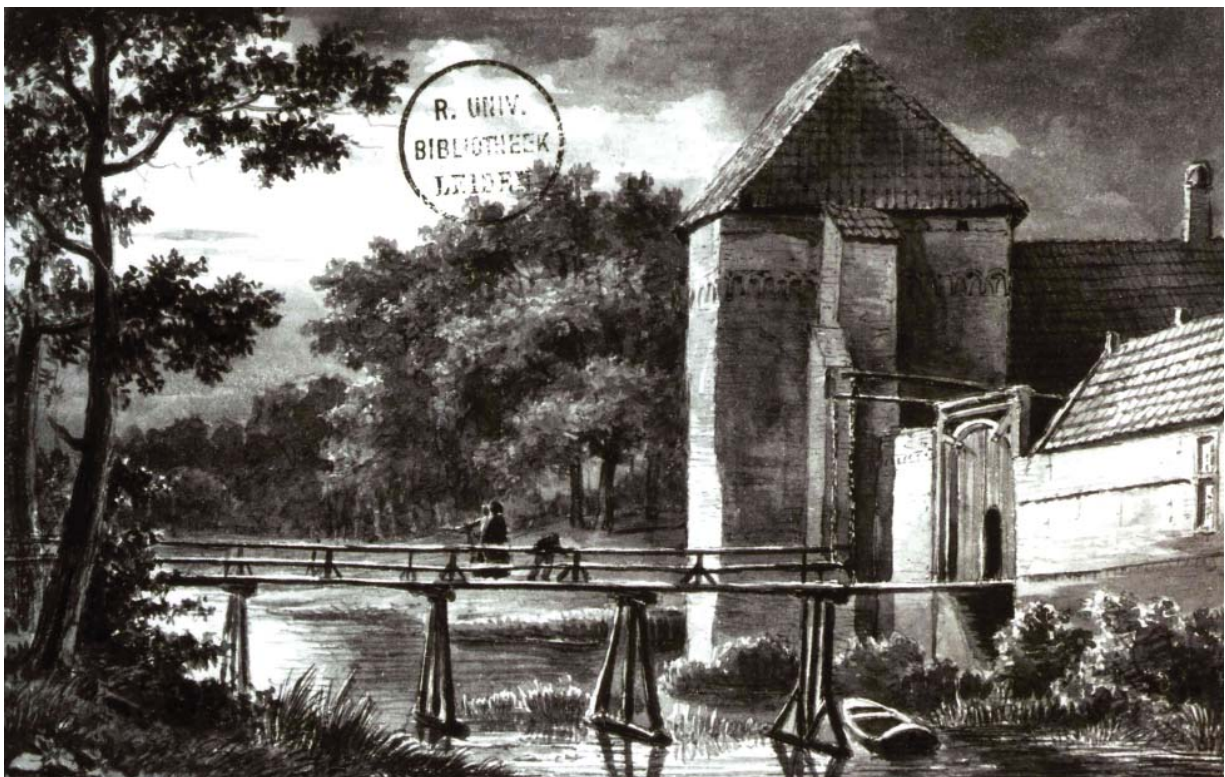
voorzien van meegemetselde houten dektreden (afb. 13). De traptoren heeft ter plaatse van de eerste verdieping weer een portaaltje. Zowel de toegang tot het portaaltje vanaf de trap, de toegang naar het vertrek op de eerste verdieping, als de toegang tot het vervolg van de trap hadden van oorsprong een deur. In het metselwerk is een aantal originele lichtspelen aanwezig, maar er zijn ook enkele nieuwe ingebroken. In het gebied tussen eerste en tweede verdieping zijn in het metselwerk kortelinggaten en een 'varken' aangetroffen. Een varken is een schuin verlopende laag, bedoeld om onregelmatig verloop in het metsel-

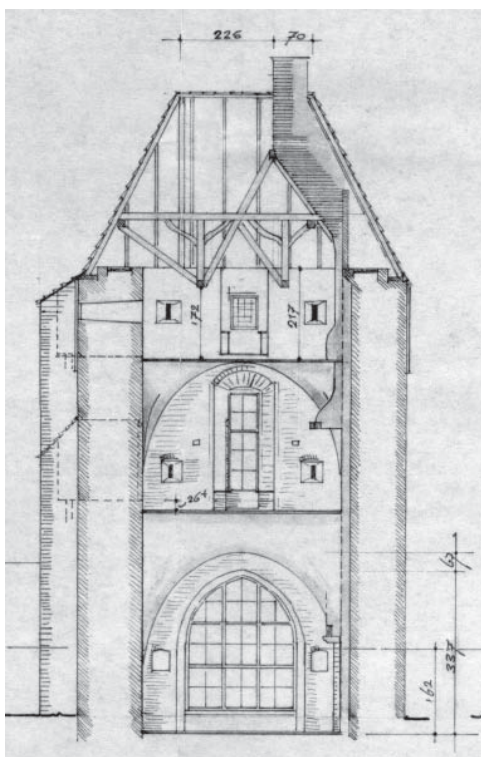
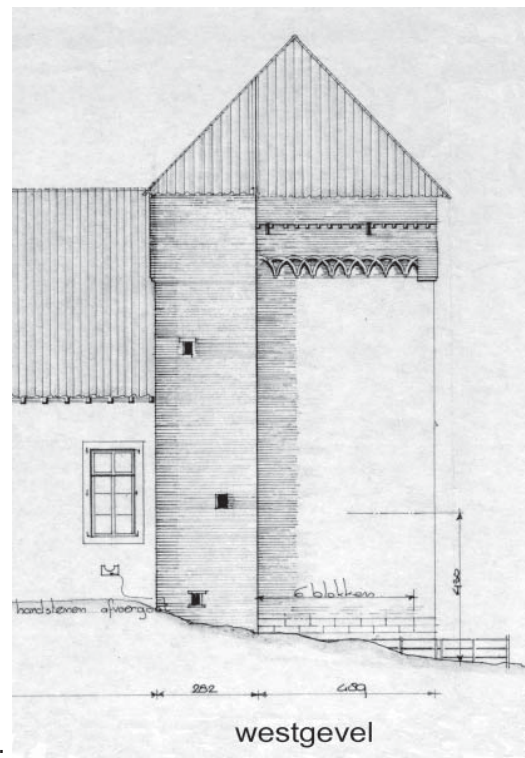
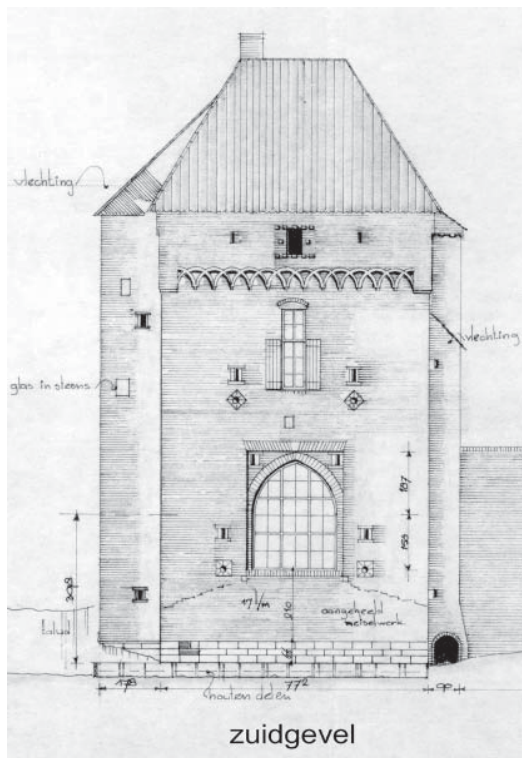
werk te nivelleren. Dit kan wijzen op een korte bouwstop, wellicht een seizoensstop.

Ter plaatse van de tweede verdieping is er weer een portaal van waaruit de hoofdruimte is te bereiken, maar het ontsluit ook een kleine ruimte aan de zuidzijde met een lichtspleet in de westwand. Deze ruimte lijkt te zijn gecreëerd omdat men op deze plaats, vanwege de plaatsing van de schouw en de toegang tot de hoofdruimte, geen schietgat kon maken zoals in alle andere hoeken. Naast de trap is een kleine opening opgenomen, waardoor een ruimte boven de trap bereikbaar is. Het lijkt erop dat dit een voorzetting is geweest van de spiltrap en dat het toegang gaf tot een mogelijke weergang. Door wijzigingen van de bovenzijde van de traptoren is dit niet verder te onderbouwen. De opening (een kast?) is nu voorzien van een vloertje met plavuizen en was afsluitbaar gezien de duimen aan de linkerkant.

De eerste verdieping is een vrijwel vierkante ruimte voorzien van een kruisgewelf. Dit gestucte gewelf ontspringt op vierkante hoekkolommen. Het metselwerk komt weer overeen met dat van de gevels en dat

van de begane grond. In de voorgevel is centraal een hoog venster met zitbanken opgenomen. Het venster wordt geflankeerd door twee schietgaten (afb. 14). Deze schietgaten komen overeen met die op de begane grond en zijn ook geschikt voor haakbussen. Op deze verdieping zijn de schietgaten voorzien van een sponning, met natuurstenen duimblokjes. De schietgaten konden dus worden afgesloten met een houten luik. In de oostwand is een doorgang met deur naar een privaat opgenomen. Dit privaat heeft een houten zitting met gat (afb. 15). Hoog in de noordwand is een venstertje opgenomen. Het is onduidelijk of dit origineel is. Aan de buitenzijde lijken de dagkanten verstoord. In de achterwand zijn een (dichtgezet) schietgat en een venster opgenomen. Dit venster komt overeen met dat in de voorwand, maar is gewijzigd in een deur. Dit venster is niet centraal in de achterwand opgenomen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat gepoogd is het venster centraal in de achtergevel te plaatsen. De gevel is aan de buitenzijde namelijk breder door de aangebouwde traptoren. In de noordwesthoek van de eerste verdieping is een doorgang opgenomen naar de traptoren. Deze

Afb. 10. Gevels, doorsnedes en plattegronden uit 1976, vervaardigd door het voormalig Architectenburo Prins uit Amsterdam, thans Kentie en Partners Architecten in Halfweg. Tekeningen foto- en tekeningenarchief RACM.

Pagina 262 en 263 boven, v.l.n.r.:

Afb. 10a. Zuidgevel.

Afb. 10b. Westgevel.

Afb. 10c. Noordgevel.

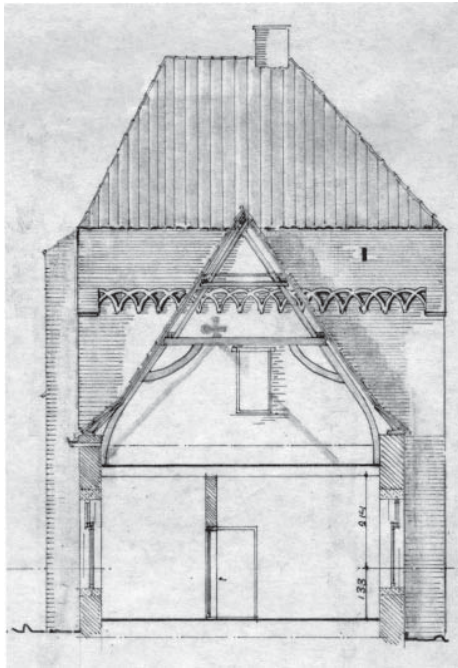
Afb. 10d. Oostgevel.

Pagina 262 en 263 onder, v.l.n.r.:

Afb. 10e. Doorsnede richting het zuiden.

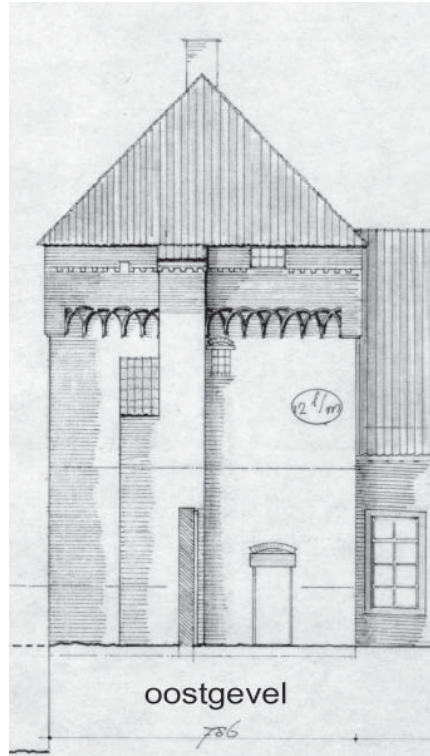
Afb. 10f. Plattegrond kelder en begane grond.

Afb. 10g. Plattegrond eerste en tweede verdieping.

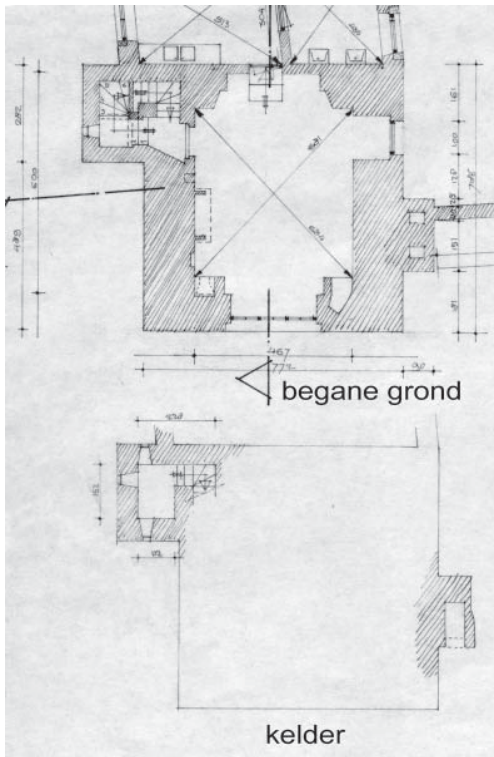
noordgevel

c.

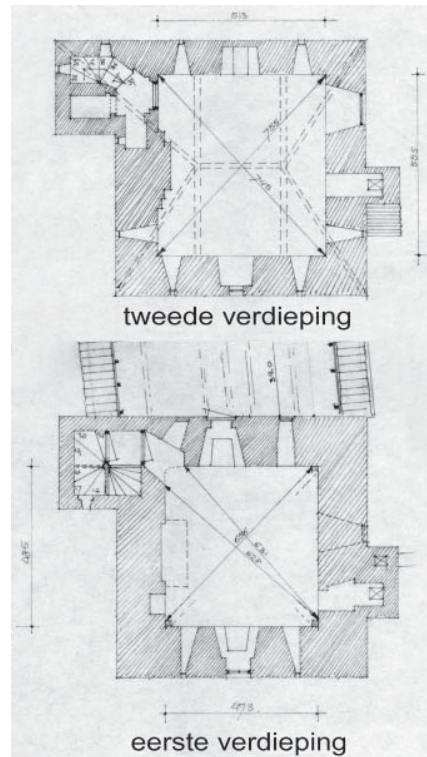

oostgevel

d.

f.

g.

doorgang heeft als latei een gebogen dubbele gesmede ijzeren strip (afb. 16). In het portaal in de dikte van de muur is in de achterwand een (dichtgezet) schietgat aanwezig. In de westwand is van origine een schouw opgenomen. Hiervan is de achterwand gebogen uitgevoerd. Een (vervangen) houten schouw balk wordt gedragen door geprofileerde natuurstenen consoles. Het consoleprofiel heeft gotische kenmerken (afb. 17 en 18). Naast de schouw is nog een nisje in het muurwerk uitgespaard. Opmerkelijk zijn de gaten in het muurwerk van de voor- en achterwand. Deze gaten zitten recht tegen over elkaar en kunnen in verband worden gebracht met de bouw van de toren. De gaten hebben waarschijnlijk balken bevat die de formelen van het kruisgewelf hebben gedragen. De tweede verdieping is helaas grotendeels het product van een ingrijpende restauratie. Vrijwel al het muurwerk is vervangen. Waarschijnlijk is het wel een kopie van een bestaande toestand. Origineel muurwerk lijkt nog wel aanwezig aan de westzijde. Daar is een schouw aangebracht. Tevens zijn naast en in de schouw originele kortelinggaten waarneembaar (afb. 19). In de voor- en achterwand bevinden zich een (gewijzigd) venster met daarnaast schietgaten. In de oostwand is een schietgat, een doorgang naar een privaat en een (gewijzigd) venster opgenomen. De bovenzijde van het muurwerk is opmerkelijk uitgevoerd met een hoog opgaand voorblad. In vergelijking met de tekeningen lijkt het hier te gaan op de resten van een weergang.

Links:

Afb. 11. De poortdoorgang in de zuidwand op de begane grond is voorzien van een relatief nieuw kozijn. In de hoeken boven de boog zijn de doorvoeren van de kettingen waarneembaar, evenals de nokken waardoor de deuren niet uit hun scharnieren konden worden gelicht in gesloten toestand. In de penanten naast de doorgang zijn van origine schietgaten opgenomen. Het rechterschietgat is in later tijd gewijzigd in een oventje. Foto auteurs 2007.

Onder:

Afb. 12. De kelder onder de traptoren is een geschutsruimte, voorzien van drie schietgaten voor haakbussen. Foto auteurs 2007.

De tweede verdieping is voorzien van een schilddak, waarvan de kapconstructie bestaat uit twee eikenhouten dekbalkspanten. Het hout is onregelmatig gegroeid, waaruit kan worden afgeleid dat het waarschijnlijk lokaal gekapt hout is. Er is economisch gebruikt gemaakt van gebogen delen, bijvoorbeeld voor korbelen en windschoren. De spanten zijn voorzien van pen-en-gat verbindingen. Over de dekbalken ligt de vliering. Ten behoeve van stijfheid in de lengterichting zijn windschoren geplaatst. Deze zijn in de vliering gepend en tegen de spantbenen genageld. Het dak wordt gedragen door eikenhouten sporen. Deze sporen staan, waarschijnlijk als gevolg van wijzigingen en onderhoud, niet meer op hun originele plaats

en zijn tevens vervangen en aangevuld met relatief modern hout. Uit de bouwsporen op de sporen kan worden afgeleid dat zij voorzien waren van halfhouts bevestigde haanhouten, gezekerd met gesmede en één houten nagel. Een aantal haanhouten is (herplaatst) nog aanwezig.

■ Het gebruik van de poorttoren

Het primaire gebruik van de toren is uiteraard geweest die van poort als toegang tot de voorburcht. Daarnaast heeft de toren ook als verdedigings- en uitkijkpost gediend en heeft het een woonfunctie gehad. De schouwen en de gemakken op de verdiepingen behoren namelijk tot de oorspronkelijke opzet van de toren. Naar de bewoners kunnen we alleen maar raden. Bij sommige kastelen was er soms een poortwachter of geestelijke gehuisvest, zoals bij het

Boven:

Afb. 13. De verdiepingen van de poorttoren worden ontsloten door een bakstenen spiltrap op de noordwesthoek. De treden zijn bekleed met houten delen, die zijn meegemetseld in het opgaande muurwerk. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 14. De zuidwand van de ruimte op de eerste verdieping heeft een hoog en smal venster met zitbanken, geflankeerd door schietgaten. Foto auteurs 2007.

kasteel van Loon op Zand.¹⁹ Het is niet ondenkbaar dat de poorttoren van Tongelaar in gebruik is geweest bij een poortwachter, die hier zijn woning had. Mogelijk werd van hieruit bij naderend onheil een waarschuwingssignaal op een wachthoorn geblazen.²⁰

Wanneer de toren haar functie van poort heeft verloren is niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat dit is gebeurd op het moment dat de hoofdburcht is afgebroken en de toegang tot de voorburcht werd verlegd naar de weermuur aan de zuidzijde, daar waar zij zich nu nog bevindt.

De beide poortdoorgangen zijn toen dichtgezet en mogelijk is in de westmuur op de begane grond toen de schouw aangebracht (afb. 11 en 20). Daardoor werd ook de begane grond geschikt voor bewoning. Toch lijkt die geschiktheid niet altijd evenzeer te zijn gewaardeerd. Uit de inventaris, opgemaakt in 1789, blijkt dat de toren op dat moment niet in gebruik was als woning.²¹ Er bevonden zich een meelbak, een tafel, een kuip, een appelpers en nog wat rommel. Aan het eind van de 19e eeuw bevonden zich in de voormalige poortdoorgang gemetselde wijnrekken.²²

■ Een poortdonjon?

In hun *De donjon in Vlaanderen* beschrijven de auteurs Frans Doperé en William Ubregts de woontorens in Vlaanderen.²³ Als een afzonderlijke groep onderscheiden zij de zogenaamde 'poort-

donjons'.²⁴ Zij schrijven: 'Per definitie gaat het hier om het bewoonde poortgebouw van een burchtsite. Zij differentiëren zich van de gewone ingangspoort door een volledige en onafhankelijke uitbouw van de woonfunctie. Zij hebben echter een groot nadeel over geen kelder te beschikken'.²⁵ Hoewel de auteurs zich lijken toe te leggen op hoofdburchten, blijkt dit niet altijd uit hun bouwhistorische beschrijvingen. Niet bij alle aangehaalde voorbeelden inzake het door Doperé en Ubregts behandelde type 'poortdonjon' blijkt het te gaan om bewoonbare poortgebouwen. In één geval, bij de Drij Borren te Oudergem, kennen zij de poorttoren namelijk alleen van afbeeldingen, waardoor zij dus niets kunnen zeggen over de eventuele bewoonbaarheid, en concluderen zij zelfs dat 'de bewoning te Drij Borren (...) echter niet zozeer in de donjon maar wel in de gelijktijdige woning gelokaliseerd' was.²⁶ In enkele andere gevallen lijkt het ontbreken van schouwen en latrines in de poorttoren juist bewoning uit te sluiten. Met andere woor-

den: de aanwezigheid van ruimtes boven een poort hoeft nog niet automatisch te duiden op bewoning. Het zouden ook wachtruimtes kunnen zijn.

In Nederland kennen we vooraansnog geen poortdonjon als type binnen de categorie woontorens, voornamelijk omdat we de woontorens zien als solitaire kastelen en niet als onderdeel (poort) van een eventuele grotere aanleg.²⁷ Wij houden het in

Links:

Afb. 15. De ruimte op de eerste verdieping is, evenals de tweede verdieping, voorzien van een uitgebouwd privaat, dat via een gemetselde koker loosde in de gracht. Foto auteurs 2007.

Boven:

Afb. 16. De westwand van de ruimte op de eerste verdieping heeft een (gereconstrueerde) schouw met boezem op consoles (zie afb. 18 en 19). In de noordoosthoek is een doorgang naar de traptoren, met rechts daarnaast het venster van de noordwand, nu een deur naar de achterliggende vleugel. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 17. De zuidelijke console van de schouw op de eerste verdieping. Foto auteurs 2007.

Uiterst rechts:

Afb. 18. Aftekening van de console van de schouw op de eerste verdieping. Vgl. afb. 17. Tekening auteurs 2007.

het geval van Tongelaar dus op een poorttoren met woonfunctie en niet op een woontoren met poortfunctie.

■ Meerdere bewoonbare poorttorens

De vraag of er meerdere poorttorens met woonfunctie op voorburchten zijn geweest is moeilijk te beantwoorden omdat er over voorburchten niet zo veel bekend is.²⁸ Uit een inventaris van het kasteel van Loon op Zand is bekend dat daar een poort bewoond werd. Voor andere kastelen moeten we het veelal hebben van de interpretatie van topografische afbeeldingen. Zo bezat de oostelijke poorttoren van de voorburcht van Beverweerd twee rookkanalen die duiden op bewoning. Rookkanalen zien we ook bij de woontorens van de kastelen Sterkenburg, Spijk, Schonauwen, etc.

Van hoofdburchten is meer bekend. Kastelen als het Muiderslot, Zuidwijk, Swieten, etc. hadden bewoonbare vertrekken in de poorttoren. Bij het Muiderslot blijkt dit uit stookplaatsen en latrinekokers. Rijnauwen bevat voor zover zichtbaar alleen latrinekokers. Die kunnen duiden op bewoning, maar ook op het gebruik als wachtruimte.

■ Datering van de poorttoren

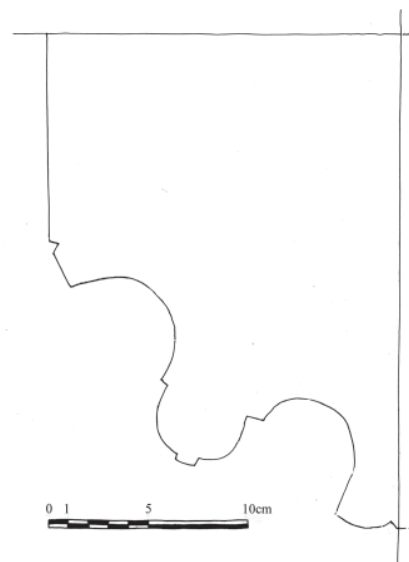
Voor de datering van de toren kan gebruikt gemaakt worden van de verschillende bouwkundige ken-

merken, zoals de gebruikte baksteen, de vorm van de consoles en schietgaten en de kenmerken van de kapconstructie. Combinatie van de kenmerken en datering van deze elementen leidt tot de meest waarschijnlijke bouwdatum en bouwgeschiedenis.

Baksteen

De toren is opgebouwd uit donkerrode baksteen. Het muurwerk bevat echter ook vele gesinterde bakstenen en stenen met verkleuringen. Dit lijkt te duiden op het gebruik van een veldbrandoven voor de vervaardiging van de steen. Zeer waarschijnlijk zijn de stenen van de toren in de directe omgeving gevormd en gebakken in een zogenaamde veldoven.

Het baksteenformaat is 27,5/28,5x13/14x6,5/7,5 cm, met een tienlagenmaat van 81/82 cm. Het metselwerk is uitgevoerd in staand verband met klezoren in de koppenlaag. Staand verband komt in Nederland over het algemeen voor tussen 1325 en ca. 1500.²⁹ Het formaat van de baksteen is volgens G. Berends in dit gebied te dateren omstreeks de tweede helft van de 14e eeuw.³⁰ Het kan ook iets eerder zijn, maar ook later. Het formaat komt namelijk ook voor bij de St. Jans-kathedraal te 's-Hertogenbosch uit 1420-1425.³¹ Een studie naar de ontwikkeling van baksteenformaten in Nijmegen geeft voor een dergelijk formaat en metselverband een datering in de 14e eeuw.³²

Dubbel rondboogfries

De toren is gedecoreerd met een bakstenen fries met elkaar doorsnijdende rondbogen (afb. 21). De bogen zijn bewust opgebouwd met afwisselend donkerrode en zwarte stenen. Er is zelfs onderscheid gemaakt tussen de voorgevel en zijgevels. De voorgevel heeft een zwarte steen boven, de zijgevels een rode. De bogen van de voorgevel ontspringen op natuursteenblokjes, die van de zijgevels op een baksteen. Een fries met doorsnijdende rondbogen is een zeldzaam decoratieschema. Oude Nederlandse voorbeelden zijn de Romaanse (waarschijnlijk 12-eeuwse) kerktorens van de hervormde kerk in Epe (Gld.) en die van de hervormde kerk te Drempt (Gld.). Dergelijke boogfriezen komen ook voor aan de Noord-Duitse baksteengotische kerken te Jerichow en Havelberg uit de latere 12e eeuw en de Lübeckse Dom uit de 13e of 14e eeuw. De oorsprong van deze decoratie ligt waarschijnlijk in het vroeg-Romaanse baksteenwerk in Noord-Italië; bijvoorbeeld het reliekgraf van Christus, San Stefano in Bologna uit 1088-1160.

Een jonger Nederlands voorbeeld is de rooms-katholieke kerk van Mook van ca. 1400. Nijmegen kent (kende) verschillende voorbeelden; het Valkhof, het St. Jacobsrondeel en het Protestants Weeshuis uit de 16e eeuw. Een goed met de Tongelaar vergelijkbaar voorbeeld is de Kronenburgertoren in Nijmegen uit 1425-1426. Het baksteenformaat van deze

toren is echter kleiner (en dus jonger) dan dat van de Tongelaar.³³ Ook jongere voorbeelden komen voor, bijvoorbeeld de verdwenen Bottelpoort te Nijmegen uit 1539-1541.³⁴

Het enige ons bekende kasteel met een dubbel rondboogfries is het kasteel Zuidwijk, waarvan zowel de poorttoren als een hoektoren waren voorzien van een dergelijk fries. Het kasteel is vermoedelijk kort na 1406, wanneer het goed voor het eerst wordt vermeld, gebouwd. Het wordt in 1420 door de inwoners van Leiden verwoest en in 1472 'een oude hofstede' genoemd.³⁵ Wat er toen nog overeind stond is niet duidelijk, waardoor een datering voor de rondboogfriezen moeilijk wordt. Het is echter niet ondenkbaar dat het deels ruïneuze gebouw dat Roghman in 1646 weergeeft gedeeltelijk teruggaat op het vroeg 15-eeuwse kasteel.

Profiel console

Op de eerste verdieping wordt de schouw gedragen door natuurstenen consoles (afb. 17 en 18). Deze

consoles hebben een gotisch profiel, een zogenaamde peerkraal. Een vergelijkbaar profiel komt voor aan de sleutelstukken van het huis Arent toe Boecop te Elburg en wordt gedateerd rond 1390.³⁶

Kapconstructie

De toren is voorzien van een overstekend schilddak. Het dak heeft een eikenhouten kapconstructie met

Linksboven:

Afb. 19. De westwand op de tweede verdieping vertoont sporen van een verdwenen schouw, met links een schietgat en rechts een doorgang naar de traptoren. Direct links en rechts van de schouw zijn kortelinggaten zichtbaar. Foto auteurs 2007.

Linksonder:

Afb. 20. Foto van F. Wolters uit 1942 van de zuidoosthoek van de poorttoren. De poortdoorgang is nog gesloten, op de eerste verdieping bevindt zich nog een kleiner kloosterkozijn en op de tweede verdieping ter plaatse van de machicolis enige duivengaten. Vgl. afb. 2. Foto KUB Tilburg, Brabant Collectie, THA0824-057.

Boven:

Afb. 21. De poorttoren is aan de bovenzijde voorzien van een decoratief dubbel rondboogfries. Dit fries is extra decoratief door het afwisselend gebruik van rode en zwarte baksteen, terwijl bij de voorgevel (links op de foto) de bogen zelfs ontspringen op een natuursteen blokje. Foto auteurs 2007.

twee dekbalkspanten die de sporenparen met haan-houten dragen (afb. 22). De dekbalkspanten zijn ongewijzigd, de sporen zijn herplaatst, verwisseld en deels vervangen. De constructie is voorzien van telmerken (afb. 23). Telmerken danken hun bestaan aan het feit dat timmerlieden de onderdelen van een kap ofwel in een werkplaats ofwel in de nabijheid van het te bouwen huis maakten. De maten van de verschillende onderdelen en verbindingen verschilden bij dit handwerk enigszins en het was dus zaak ze goed uit elkaar te houden. Ze werden daarom voorzien van, wat we nu noemen, telmerken. De dekbalkspanten zijn voorzien van gehakte merken; I en 0. De herplaatste sporen hebben gehakte en gezaagde merken. Gezaagde merken komen in Nederland voor tussen ca. 1472 en 1560.³⁷ Een voorbeeld met gehakte én gezaagde merken is de kap van de kerk van Tholen uit 1542.³⁸

Schietgaten

De toren is voorzien van smalle schietgaten, die gezien het meegemetselde houten balkje geschikt zijn voor haakbussen (afb. 24). Haakbussen komen in Nederland voor zo rond 1400.³⁹ In de 15e eeuw veranderen de schietgaten van vorm. Er worden dan ronde gaten toegepast, die beter geschikt zijn voor de opkomende vuurwapens.⁴⁰ Dergelijke kanongaten komen bijvoorbeeld voor aan de al eerder genoemde Kronenburgertoren te Nijmegen uit 1425-1426. Deze ronde openingen komen ook al voor aan de Sassenpoort te Zwolle uit 1409. Aangezien de Tongelaar enkel smalle sleuven heeft kan voorzichtig

worden gesteld dat deze toren ouder is dan laatstgenoemde voorbeelden.

Conclusie datering poorttoren

Het metselwerk van de toren duidt over het algemeen op een datering rond 1400. De grote tienlagenmaat duidt eerder op de tweede helft van de 14e eeuw. Het rondboogfries komt ook voor aan de Kronenburgertoren uit 1425-1426, maar die moet jonger zijn, vanwege het kleinere baksteenformaat en de aanwezige kanongaten. Deze gaten kwamen op toen de vuurwapens efficiënt en effectief werden. Kanongaten komen aan de Tongelaar nog niet voor. De toren heeft een behoorlijke muurdikte, ca. anderhalve meter, die inspeelt op handwapens. Bij de opkomst van de krachtige vuurwapens is het bouwen van dikke muren namelijk niet meer zinvol. De decoratie van de natuurstenen consoles voor de schouw duiden ook op een datering in het einde van de 14e eeuw.

De poorttoren van de Tongelaar zal op basis van het voorgaande waarschijnlijk gebouwd zijn aan het eind van de 14e eeuw. De toren is nog redelijk gaaf. De kapconstructie stamt echter niet meer uit die periode, maar zal omstreeks 1500 de oude hebben vervangen. Door de vervanging van de kapconstructie en de harde restauratie van het muurwerk op borstweringniveau is niet meer met 100% zekerheid te zeg-

gen of de toren een weergang heeft gehad, maar er zijn sterke aanwijzingen. Zo is er het opgaande muurwerk op de borstwering en tevens lijkt het erop dat de traptoren verder heeft doorgelopen. Het uitkragende rondboogfries duidt ook op beëindiging van het muurwerk. Maar aan de zijgevels is boven het rondboogfries een tweede uitkraging op muizetandfries aanwezig. Dit leidt tot de veronderstelling dat daar kantelen aanwezig zijn geweest. Waarschijnlijk bestond de eerste vorm van de toren uit topgevels aan

Boven:

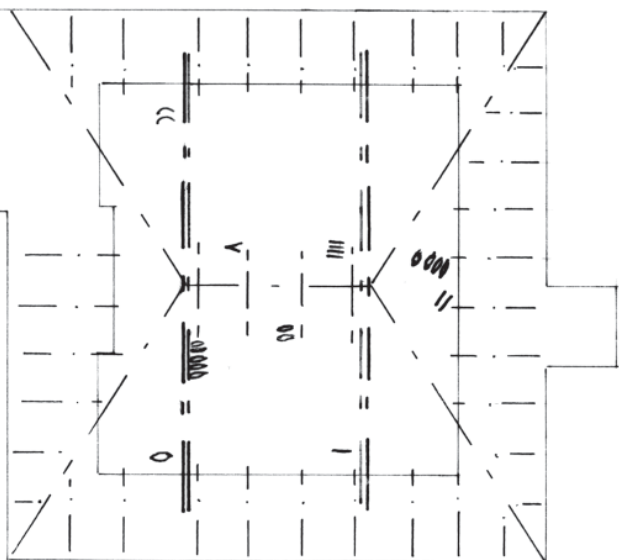
Afb. 22. De kapconstructie van de toren bestaat uit dekbalkspanten met daarop sporenparen. Centraal in de kap staat een primitieve ladder. Foto auteurs 2007.

Links:

Afb. 23. Telmerkenplattegrond van de aangetroffen merken in de kap van de poorttoren. De telmerken op de spanten zijn gehakte merken, die op sporenparen gehakte en gezaagde merken. Tekening auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 24. Het westelijke schietgat in de zuidwand op de eerste verdieping. Dit schietgat met een houten balkje voor het haken van de haakbus kon aan de binnenzijde worden afgesloten met een luik. Aan de buitenzijde is dit schietgat omkleed met natuursteen. Foto auteurs 2007.

de voor en achterzijde met daartussen een zadeldak en aan de zijkanten een weergang met kantelen (afb. 25).⁴¹ Hoewel dit de meest waarschijnlijk oervorm is, behoort een rondlopende weergang met kantelen ook tot de mogelijkheden.⁴² Boven de poort was een machicoulis aanwezig, bereikbaar vanaf de tweede verdieping. De poorttoren is rond 1500 gewijzigd, waarbij een nieuw schilddak met overstek werd geplaatst (afb. 2 en 26). Waarschijnlijk werd de toren iets verlaagd, waarbij de topgevels en de weergang verdwenen.

■ Eindconclusie

Het bouwhistorisch onderzoek naar de voormalige poorttoren van de voorburch van kasteel Tongelaar heeft duidelijk gemaakt dat deze in hoofdopzet nog grotendeels aanwezig is. De toren kan op basis van bouwkundige en castellologische elementen als de architectuur, de uitvoering van muurwerk en schietgaten en de muurdikte omstreeks het eind van de 14e eeuw worden gedateerd. Uit eerder archeologisch onderzoek is gebleken dat de hoofdburcht, een rechthoekige woontoren op een omgracht eiland, uit dezelfde periode dateert. Uit de bezitsgeschiedenis blijkt in het begin van de 15e eeuw een bezitsovergang van de heren van Cuijk naar het geslacht van Merwijck. Het is verleidelijk te veronderstellen dat het kasteel, met een woontoren op een omgracht eiland als hoofdburcht en een voorburcht met poorttoren, geheel is herbouwd als uiting van deze overgang. Van een ouder kasteel is weinig bekend, wellicht wijst de benaming 'het Mot' op een motte als voorganger van de hoofdburcht.

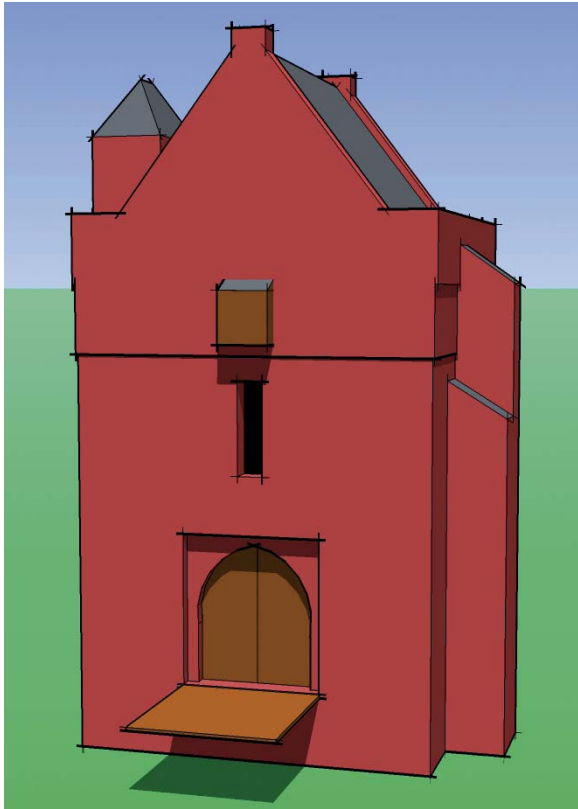
De bakstenen poorttoren bestaat uit een poortdoorgang op de begane grond en daarboven twee verdiepingen. Deze verdiepingen zijn goed bewoonbaar, want ze hebben vensters, schouwen en gemakken en zijn goed ontsloten met een traptoren. De toren was zeer waarschijnlijk beëindigd met een weergang en een zadeldak tussen topgevels. Opmerkelijke castellologische elementen zijn de mogelijke machicoulis, die waarschijnlijk boven de poort hebben gezeten en de als een soort kazemat ingerichte ruimte onderin in de traptoren, die uniek lijkt voor Nederland. Deze geschutsruimte, gesitueerd vlak boven het grachtwater, bestreek met name de gracht rond en de brug

naar de hoofdburcht. De hoofdburcht is in twee fasen uitgebreid tot een kruisvormig huis, waaraan een uitbouw is toegevoegd die waarschijnlijk dienst deed als poortgebouw.

Rond 1500 is de poorttoren iets verlaagd en voorzien van een nieuw schilddak met overstek. De poorttoren gaf toegang tot de voorburcht. Hiervan is de historische vorm onbekend. De huidige ringmuur, met oud metselwerk en zelfs schietgaten, vormt in hoofdlijn een rechthoek. De bebouwing van de voorburcht dateert vermoedelijk uit de 17e en 18e eeuw, maar zou terug kunnen gaan op voorgangers. De bebouwing aan de westzijde is pas gerealiseerd nadat de hoofdburcht werd gesloopt, zo rond 1800. Waarschijnlijk bevond zich hier eerder de kapel. Bij de bouw van de westvleugel verliest de poorttoren zijn functie en de doorgangen op de begane grond worden dichtgezet. In de ringmuur komt een nieuwe entree, te bereiken via een ophaalbrug en later een dam (afb. 27).

De toren van de Tongelaar is een vrij gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een bewoonbare poorttoren van rond 1400. De poorttoren vormde de hoofd-entree van het kasteel en gaf toegang tot de voorburcht, vanwaar de hoofdburcht te bereiken was. De rijk uitgevoerde architectuur met onder meer een dubbel rondboogfries, alternerende soorten natuursteen en twee kleuren baksteen maakt veel duidelijk over de bouwtradities in die periode en

kan worden opgevat als een uiting van status door de nieuwe eigenaren. De poorttoren is daarnaast belangrijk als voorbeeld van een kasteelpoort en de verdediging daarvan in een kasteel rond 1400. Tevens is de toren van belang als element in de gehele verdediging van een kasteel rond 1400: de weergang dient voor overzicht en verdediging en de zorgvuldig gepositioneerde schietgaten dienen voor flankerend vuur voor hoofd- en voorburcht. Ten slotte geeft het belangrijke inzicht over het gebruik van een poorttoren: naast element in de verdediging (op zich en in het geheel) was deze toren, met zijn vensters, schouwen en gemakken, bedoeld voor bewoning. Daarbij kan gedacht worden aan bewoning door een kastelein of poortwachter. ■

Links:

Afb. 25. Poging tot reconstructie van de poorttoren aan het eind van de 14e eeuw. De toren heeft een zadeldak tussen topgevels en een weergang aan de oost- en westzijde. Tekening auteurs 2007.

Onder:

Afb. 26. De noordwesthoek van de poorttoren. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 27. Geromantiseerde afbeelding van het kasteel in de 19e eeuw. De stenen boogbrug heeft nooit bestaan en ook over de vorm van de bebouwing op de hoek links voor bestaan twijfels. Part. verz. Van Wagenberg.

■ Bijlagen

Bijlage 1

Tekst van de oudste vermelding ⁴³

Nos Johannes Dominus de Kuyc, miles, presentium tenore publice recognoscimus, quod nos munitionem et castrum nostrum in Tungalare cum fundo, suburbiis et omnibus suis attinentiis libere resignavimus et auctoritate presentium resignamus, quoad jus verae proprietatis manus videlicet illustri viri Domini Florentii, comitis Hollandiae, et ab ipso eam recepimus possidendam hereditarie et perpetuo juris titulo pheidalis. Ita videlicet, quod quilibet heres legitimus nobis et

nostris successoribus succedere poterit, sive masculus fuerit, aut femella, et usque ad tertium gradum nullus legitimorum heredum nostrorum exheredari poterit de bonis predictis, quill ea a dicto Comite dicto modo recipiet et tenebis, prestito fidelitatis juramento debito et consueto ; volumus etiam et concedimus dictam munitionem dicto Domino sub hae forma, quod dicta domus et dicta municio cum suis appendiciis supradictis ad possidendum eam et ad intuendum et ad rebellandum per se, vel per suos, quos illuc miserit quandocumque et quociescumque necesse habuerit et contra quoscumque adversarios, cuiuscumque fuerint, potestatis, conditionis vel status. Dantes eidem has nostras litteras in testimonium super eo. Datum anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo secundo in festo beati Remigii.

Vertaling.

Wij, Jan, heer van Cuijk, ridder, erkennen in het openbaar aan de aanwezigen dat wij onze versterking en kasteel in Tongelaar met de grond, voorburcht en alles wat erbij hoort wat betreft het recht van waarlijk bezit vrijwillig teruggeven hebben en op gezag van de aanwezigen teruggeven in handen namelijk van de eerbiedwaardige heer, heer Florens, graaf van Holland, en dat wij deze van hem ontvangen hebben in erfelijk bezit en onder de eeuwig durende aanspraak van het feodale recht. Zodanig namelijk, dat welke legitieme erfgenaam ons en onze opvolgers ook mag opvolgen, of het nu een man of een vrouw zal zijn, en tot in de derde graad, geen van onze legitieme erfgenamen zal kunnen worden onterfd van de voornoemde goederen die hij/zij van de voornoemde graaf op de genoemde wijze zal ontvangen en zal houden onder het gewaarborgde, verschuldigde en gebruikelijke recht van trouw; wij willen namelijk en wij staan de genoemde versterking af aan de genoemde heer op deze manier, namelijk het genoemde huis en de genoemde versterking met alles wat erbij hoort bovengenoemd, om te bezitten en te inspecteren en om [van daaruit] zelf oorlog te voeren, of [dat te laten doen] door de zijnen die hij daarheen zal hebben gestuurd, wanneer en zo vaak hij het ook maar nodig zal achten, en tegen welke tegenstanders dan ook, ongeacht hun macht, afkomst of positie. Wij geven hem deze brieven van ons in getuigenis hierover. Gegeven in het jaar Onzes Heren 1282 op het feest van de heilige Remigius.

■ Noten

Tekst afgerond juli 2007.

- 1 Tongelaar 12, 5451 HS Mill, kaartblad 46A, coördinaten x: 182.140, y: 413.875.
- 2 Voor het onderzoek is deels gebruik gemaakt van de opmeting uit 1976 van architectenbureau Prins uit Amsterdam. Deze opmeting klopt op hoofdlijnen, maar wijkt in detail soms af van de werkelijkheid. Het controleren en hermeten van de toren viel echter buiten het bestek van dit onderzoek, dat daarvan niet afhankelijk was.
- 3 Sasse van Ysselt, 1917, blz. 99-100. Zie voor de volledige tekst Bijlage 1.
- 4 Essink 1968, 8.
- 5 Coldewey 1981, 84.
- 6 Hermans 2005, 95.
- 7 Hermans 2009.
- 8 Kamphuis 1990, 2.
- 9 Dinther 2006. Hierbij moet wel de volgende aanmerking worden gemaakt: deze Gerard komt uit het geslacht Van Meerwijk onder Empel, de andere Van Merwijcks zijn afkomstig uit het Limburgse en waren ondermeer heer van Kessel.
- 10 De opgraving is verricht door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en stond onder leiding van prof.dr. J.G.N. Renaud. De ROB is per 1 november 2006 gefuseerd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM).
- 11 Van de opgraving bevinden zich in het archief van de RACM zes foto's en twee tekeningen. De foto's onder negatienummer 10099 t/m 10104, de tekeningen onder nummer 1990-15292 en 1990-15293. Een woord van dank gaat uit naar Ans van As van de RACM voor de hulp bij het opzoeken van de archiefstukken.
- 12 Wagenberg noemt een maat van 28 cm, maar niet duidelijk is waar de baksteen met deze maat vandaan komt. Essink 1968, 25.
- 13 Opschrift op tekening 1990-15293 betreffende een oost-west-profiel over de noordelijke aanbouw.
- 14 Douma 1995b en kadastrale minuut, kad. gemeente Gassel, sectie C, blad 1, nr. 175-177.
- 15 In de overdracht van het kasteel aan Floris von Bocholtz wordt gesproken over missen die in de kapel worden gehouden. Volgens Fahne was dit de huiskapel op het kasteel. Sasse van Ysselt 1917, 101.
- 16 Essink 1968, 26.
- 17 Mondelinge mededeling dhr. P. Speller, de huidige huurder. De kelders waren ten tijde van het onderzoek niet toegankelijk.
- 18 Kransberg 1979, 201.
- 19 Hermans 2009.
- 20 Janssen 2002.
- 21 Douma 1995b, 52.
- 22 Essink 1968, 25.
- 23 Doperé 1991.
- 24 Doperé 1991, 44.
- 25 Ibid.
- 26 Doperé 1991, 209.
- 27 Hermans, Taco, De woontoren in Nederland, in voorbereiding.
- 28 Hermans, Taco, Van voorburcht tot voorhof, in voorbereiding.
- 29 Berends 1989, 02-2 en 02-3.
- 30 Berends 1989, 02.19.
- 31 Berends 1989, 02.18.

- 32 Peterse 2004, 145.
- 33 Peterse 2004, 145. Kronenburgertoren baksteenformaat 25,5/26 x 11,5/12 x 5,5/6 cm. In deze toren komt ook natuursteen voor net zoals bij de Tongelaar.
- 34 Andere (deels verdwenen) Nederlandse voorbeelden met een doorsnijdend rondboogfries zijn in Gelderland de Drogenapstoren in Zutphen uit 1444 (wellicht een restauratieproduct) en Bloemendaal 5-9 in Zaltbommel uit het midden van de 15e eeuw; in Noord-Holland de kerk te Spaarnwoude uit circa 1500; in Zuid-Holland de kerk te Sassenheim uit het begin van de 16e eeuw (?), de kerkzijde van de toren van de Hooglandsekerk in Leiden uit het tweede kwart van de 14e eeuw en het verdwenen middeleeuwse raadhuis te Leiden en in Zeeland het Huis Rosenburch te Middelburg (verwoest 1944). De Koepoort te Hoorn uit 1508 had een dubbel spitsboogfries.
- 35 Janson 1971, 42.
- 36 Janse 1986, 01-4.
- 37 Janse 1989, 46.
- 38 Ibid.
- 39 Kempers 1976.
- 40 Janse 1974, 59-66.
- 41 Voorbeelden van de dergelijke opzet met (wel of niet overdekte) weergang en topgevels zijn de (ingebouwde) poorttoren van slot Moermond, de Rolzaal van het binnenhof en de zaalgebouwen van het Muiderslot en kasteel Medemblik. Het is onduidelijk of de weergang overdekt was.
- 42 Voorbeelden van (overdekte) weergangen zonder topgevels zijn het Muiderslot (de poorttoren), Brederode, Lunenburg, Wijenburg (de poorttoren) en Nijenrode.
- 43 De Latijnse tekst is vertaald door Marjolijn Saan, waarvoor hartelijk dank.

■ Literatuur

Bronnen

Mieris, Frans van, *Groot Charterboek*, deel I, Leyden 1753, 425.

Literatuur

- Berends, G., Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen, *Restauratie Vademecum*, dl. 2a, 1989, 02-1 tot 02-19.
- Coldewey, J.A., *De Heren van Kuyc 1096-1400*, Tilburg 1981.
- Dinther, N. van, *De oudste generaties Van Meerwijk*, Hoogvliet 2006. [PDF, ontleend aan <http://www.nicovandinther.nl/dossiers.htm> op 21 juni 2007].
- Doperé, F. en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen*, Brussel & Leuven 1991.
- Douma, H., Een paar bijzonderheden omtrent de heren van Kuyc en het landgoed Tongelaar uit de 14e eeuw, *Merlet* 31(1995) nr. 2/3, 41-42 [1995a].
- Douma, H., Inventaris van de inboedel van kasteel Tongelaar in 1789, *Merlet* 31(1995) nr. 2/3, 48-53 [1995b].
- Essink, H. en F. van Wagenberg, *Tongelaar. Van domeingoes der Heren van Cuijk naar particulier bezit van Belgische edellieden*, Grave & Vlijmen 1965.
- Hermans, T., *De woontoren in Nederland* [in voorbereiding].
- Hermans, T., *Van voorburch tot voorhof* [in voorbereiding].
- Hermans, T. en E. Orsel, *Het kasteel Onsenoort*, Bulletin KNOB 104, 2005, nr. 4.
- Hermans, T. en E. Orsel, Het kasteel van Loon op Zand. De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663, in: Janssen, H.L. en W. Landewé (eds.), *Middeleeuwse Kastelen in Veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009, 215-251.
- Janse, H., Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren, *Restauratie Vademecum*, dl. 2a, 1986, 01-1 tot 01-13.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland, 1000-1940* (Bouwtechniek in Nederland 2), Amsterdam 1989.
- Janse, H. en Th. Van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen*, Zaltbommel 1974.
- Janson, E.M.Ch.M., *Kastelen in en om Den Haag*, Den Haag 1971.
- Janssen, H.L., Een wachthoorn uit het kasteel de Nieuwburg (gem. Alkmaar), in: P.J. Woltering e.a. (ed.), *Middeleeuwse toestanden*, Hilversum 2002, 183-200.
- Kamphuis, J., en D.B.M. Hermans, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Ruïne van Strijen Oosterhout*, Den Haag 1990.
- Kempers, R.T.W., Haakbussen uit Nederlands bezit, *Armamentaria*, (1976) nr. 11, 75-97.
- Kransberg, D. en H. Mils, *Kastelengids van Nederland*, Haarlem 1979, 200-201.
- Oirschot, A. van, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant*, Rijswijk 1981, 280-283.
- Peterse, H., *Verborgten verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004.
- Redactie, Het kasteel Tongelaar, *Taxandria* 24(1917).
- Robidé van der Aa, C.P.E., *Oud-Nederland*, Nijmegen 1841, nr. 18.
- Sasse van Ysselt, A. van, *Het kasteel Tongelaar*, *Taxandria* 24(1917), 97-104.